

Web Kerikata.hu

AdChoices ▶

Bücher

Book Store

Buchneuheiten

& aktuelle

Bestellen Sie

Bücher bei

Weltbild.

Muszlim nevelésügy a nyugati neveléstörténet-írásban

(Neveléstörténet 2004/3. szám) 5-22. o.

© 2004 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Korunk felveti egy széles kitekintésű, hazánk értékeinek megismerése és megőrzése mellett más népekre és kultúrákra is figyelő nevelés- és művelődéstörténet művelését. Ennek fontos részlete a napjaink egyik legnagyobb világvallásaként ismert iszlám kulturális értelemben vett múltjának a megismerése. Historiográfiai áttekintésünkben az elmúlt kb. százötven év e témáról született főbb (európai nyelveken megjelent) neveléstörténeti szakmunkáit és forráskiadványait mutatjuk be.

Muslim education in western publications on education – In our age there is an intellectual need to pursue a history of education and culture which also follows other nations and cultures with attention. It is, therefore, of great importance to get to know the history of Islam, a world religion, in a cultural sense because the Islamic education in the Middle Ages has still not been recognized in the textbooks on the history of education. The „universal” views on history held by former education historians call for the need to get to know the world in its entirety. The author gives a historiographical review of the books, their authors and source material published in major European languages on the education history of Islam during the past 150 years. The author is an associate professor, the researcher of the culture of Islam.

Die Pädagogik des nahen Ostens in den pädagogischen Werken des Westens. – Unsere Zeit bedingt eine Erziehungs- und Kulturgeschichte, die sich auch mit fremden Völkern und deren Kultur befasst. Eine wichtige Rolle bekommt dabei das Kennenlernen des Islams als Weltreligion v. a. in seiner kulturellen Bedeutung, da die Pädagogik des Islams im Mittelalter bislang keinen gebührenden Platz in den pädagogischen Fach- und Lehrwerken fand. Will man eine „universelle” Pädagogik betreiben, wie das der Anspruch der ungarischen Pädagogen seit eher ist, sollte man auch den Anspruch haben die Welt umfassender zu betrachten und kennenzulernen. In einem historischen Überblick werden Fachliteratur der letzten 150 Jahre über die islamische Pädagogik, erschienen in den wichtigsten europäischen Sprachen, ihre Autoren und Quellennachweise vorgestellt. Die Verfasserin des Artikels ist Forscherin der muslimischen Kultur und Universitätsdozentin.

L'éducation musulmane dans l'historiographie pédagogique occidentale – L'une des nécessités intellectuelles les plus importantes de notre époque est la diffusion d'une historiographie de pédagogie et de civilisation qui se tourne également vers les autres cultures. La connaissance du passé culturel de l'islam, considéré d'une manière générale simplement comme une religion, est un élément indispensable de ce processus. Ceci est particulièrement important, parce que l'éducation musulmane du Moyen Âge n'a pas encore pris sa place méritée dans les manuels d'histoire pédagogique universelle. Les historiens de pédagogie hongrois des époques passées ont introduit une perception de l'histoire pédagogique soi-disant universelle, qui exige une révision satisfaisant les besoins de la connaissance plus complète du monde. Dans son parcours historiographique, l'auteur présente les études d'histoire pédagogique traitant de l'histoire pédagogique de l'islam, publiées durant les cent-cinquante dernières années, dans les langues européennes les plus importantes, ainsi que leurs auteurs et leurs sources. L'auteur est maître de conférences, chercheur de la culture de l'islam.

Bevezetés

A nyugati neveléstörténet-írás történetében már a 19. századtól kezdve világosan kimutatható bizonyos érdeklődés a muszlim nevelésügy históriája és jellemzői iránt. Először és elsősorban azokon a földrajzi területeken születtek e témával kapcsolatos művek, amely területek a középkor során, illetőleg később, a gyarmatosítás idején kapcsolatban álltak az iszlám kultúrájával (Spanyolország, Olaszország, illetve Franciaország, Anglia és Németország). Később, a 20. század elejétől kezdve sorozatosan jelentek meg ezek mellett az Amerikai Egyesült Államok és a – muszlim tagköztársaságokkal rendelkező – Szovjetunió területén kiadott munkák, és a 20. század közepére jelentős számban találhatjuk a szerzők között azokat a muszlimokat is, akik európai vagy amerikai egyetemeken, kutatóhelyeken tudományos értekezés vagy előadás formájában tették közzé a témával kapcsolatos ismereteiket.

Korunk felveti egy széles kitekintésű, hazánk értékeinek megismerése és megőrzése mellett más népekre és kultúrákra is figyelő nevelés- és művelődéstörténet művelését. Ennek fontos részlete a napjaink egyik legnagyobb világvallásaként ismert *iszlám* kulturális értelemben vett múltjának a megismerése. Ezt indokolja az, hogy az iszlám kialakulása óta *kölcsönhatásban áll* az európai (újabbban a „nyugati”) civilizációval, és történelme kontinensünk történetétől elválaszthatatlan (és ez természetesen megfordítva is igaz). Napjaink világproblémái, a háborús megoldások helyett párbeszéd, egymás megismerésén alapuló békés munkálkodás is a *történeti vizsgálódások időben és térben való kiterjesztése* mellett szól. Éppen ezért fontos lehet az eddigi kutatási eredmények számbavétele, és – ezekre támaszkodva, ezekből okulva – újabb vizsgálódási irányok kidolgozása.

Historiográfiai áttekintésünkben az elmúlt kb. százötven év e témáról született főbb – főként spanyol, angol, francia és német nyelven kiadott – neveléstörténeti szakmunkáit és forráskiadványait mutatjuk be. E művek tartalmának rövid

összefoglalása mellett külön figyelmet szentelünk a bennük megfogalmazott kutatási nehézségek és megoldandó feladatok ismertetésének, mert ezek összegyűjtése és végiggondolása nagyban hozzájárulhat a muszlim nevelésügy múlt- és jelenbeli pontosabb, hitelesebb megismeréséhez, végső soron a neveléstörténet, a nevelésfilozófia és az összehasonlító pedagógia tematikai, módszertani gazdagodásához.

Monográfiák

A muszlim nevelésügy történetéről szóló szakmunkák már rögtön a neveléstörténet mint önálló tudományág születésének hajnalán napvilágot láttak kontinensünkön. A Kelet felé tekintő Európában nem csupán a művészeti és irodalmi alkotások esetén beszélhetünk az „orientalizmus” divatjáról a 18-19. század fordulójától kezdve.^[1] 1850-ben jelent meg például *Haneberg* német nyelvű alapműve^[2] a középkori muszlim iskola- és nevelésügyről, mely még száz évvel később is több esetben került említésre a szakmunkákban. 1889-ben tette közzé *G. Delphin* a Fez-i Egyetem történetéről és a muszlim felsőoktatásról szóló, később sokat idézett munkáját.^[3]

A 19. századi európai szerzők közül kiemelkedik a spanyolországi születésű szerző, *Julian Ribera y Tarragó* (1858-1934), aki a Zaragozai Egyetemen 1893-ban egy, a középkori spanyolországi muszlimok nevelési szokásairól szóló előadással nyitotta meg a tanévet,^[4] melynek szövege 1928-ban második nyomtatásban is megjelent.^[5] Az általa több, mint száz évvel ezelőtt megfogalmazott gondolatok a téma kutatásának problémáit illetően többnyire ma is fennállnak. Kiindulópontja az volt, hogy Európának saját kultúrtörténete jobb megismeréséhez és megértéséhez, a reneszánsz kibontakozásának kutatásához szükséges a kontinensre oly jelentős hatást tett muszlim civilizáció megismerése. Műve megalkotásával kapcsolatosan kiemelte azt a legnagyobb nehézséget, hogy nincsen olyan szervezett fórum, testület, ahol a muszlim nevelésügy kérdéseivel foglalkoznának, hanem apránként, forrásonként, egyik tanártól a másikhoz térve kell adatokat gyűjteni. Mindezt tetézi szerinte, hogy (*Ibn Khaldúnt* kivéve) sem az arab tudósok, sem pedig az európai orientalisták nem mutattak nagy hajlandóságot a nevelésügy tanulmányozása és rendszerezett összefoglalása iránt, sőt, gyakran előítéleteiket fogalmazták meg egy ilyen típusú kutatással kapcsolatban. A gyér számú, rossz állapotú és nehezen hozzáférhető arab nyelvű forrásanyag feltárása és értelmezése is probléma, továbbá az – az összehasonlító pedagógia régi és újabb művelői által szintén gyakran hangoztatott tény –, hogy más korok, más földrajzi területek oktatási intézmény-típusai, tantárgyai, fokozatai stb. gyakran nem feleltethetők meg az európaiaknak. Ez utóbbi szempontból Ribera y Tarragó kora jeles orientalistáit – mások mellett a spanyolországi iszlám történetét a teljesség igényével először bemutató *Dozyt* – is kritikával illette.^[6] (E szerzők például gyakran „egyetem” szóval nevezték meg a középkori muszlim felsőoktatási intézményeket, különösebb utalás nélkül arra, hogy milyen jelentős különbségek voltak ezek és az európai *universitas*-ok között jogi, fenntartói, tartalmi, fokozat-adományozásai, módszertani és egyéb szempontból.)^[7]

Ribera y Tarragó művét kora európai oktatáspolitikai valóságából kiindulva, a 19. század végén nagyon fontosnak tartott kérdés tárgyalásával kezdi: milyen mértékű volt az iszlámban az állam és az egyház befolyása az oktatásügyre, egyáltalán lehet-e az Ibériai-félsziget középkori századaiban ilyesméről beszélni. Ezekkel a témákkal kapcsolatosan is igaz, hogy nem lehet európai modellek létét erőltetni muszlim környezetben. Bár Ribera y Tarragó kiemelte több emír és kalifa személyes szerepét a hispániai muszlim oktatási kultúra fejlesztése kapcsán, hangsúlyozta, hogy mindez nem „állami beavatkozás”, hanem egyes elhivatott, ájtatos muszlim személyek elkötelezettségéből fakadó jelenség.^[8] A muszlim „egyház”-ról pedig kifejtette, hogy az tulajdonképpen nem a muszlim társadalmon kívül, nem afelett áll, hanem azzal egy, annak szerves velejárója; maga a mindennapi élet a vallásos gondolkodáson, a Koránon és a hagyományokon nyugszik. A spanyolországi iszlám esetében kiemelte, hogy a *malikita* jogi irányzat határozott törekvései jelentősen rányomták bélyegüket a kultúrákövetés tartalmára és céljaira, ami többször azt eredményezte, hogy e jogi iskola hispániai képviselői akár az éppen uralkodó muszlim katonai-politikai vezetők törekvéseit is keresztelheték.

Ribera y Tarragó könyve további részeiben a középkori muszlim oktatási rendszer szintjeit, képzési tartalmait és módszereit vizsgálja. Ezeknél az alfejezeteknél sem vitatható, hogy a múlt tanulmányozása kapcsán saját jelenéből indult ki a zaragozai tudós. Egyik fő kérdése például az, hogy vajon a középkori muszlim társadalomban megbecsült személyek voltak-e a tanítók, vagy állandó ócsárlás volt a részük, mint „szinte minden történelmi korban és népnél”. A muszlim kultúra kialakulásának, a tudásról, világ-megismerésről vallott felfogásnak tulajdonította a szerző azt, az egyébként azóta más kutatók által is megerősített tény, hogy az iszlámban (már a szóbeli kultúrákövetés idejétől fogva) nagy megbecsülésnek örvendtek a tudás átadói. Ribera y Tarragó egyenesen azt állította ebben az előadásában, hogy a tanári professzió az iszlámban született meg. Nem csupán a tanári szakma kialakulását, de a modernkori Európa fő törekvését, a kötelező és ingyenes oktatás kifejlesztését is a középkori iszlámból eredeztette.

Áttekintette még előadásában a főbb tanulási-oktatási módszereket, és felvonultatta azoknak a fontosabb műveknek a címét, amelyek segítségével az egykori muszlim diákok a tudományok eredményeit megismerhették. Már Ribera y Tarragó is kiemelte azt, az elmúlt száz évben mások által is fontosnak tartott és tanulmányozott témát, hogy milyen jelentős szerepe volt a tanulás könnyítésében a muszlimok változatos didaktikai módszereinek és irodalmának.^[9] Felismerve a muszlim tudományok egyes ágai közötti mély összefüggéseket, a szerző – elsősorban *Ibn Khaldúnra* támaszkodva – átgondolt, és ma is jól használható leírást adott a korabeli tananyagról. Az előadása utáni évszázadban született nevelés- és tudománytörténelmi monográfiák ezt a témát hosszabb-rövidebb kifejtéssel mindig érintik, aminek nyilvánvaló oka az, hogy ez, vagyis a rendszerszerű szemlélet kezdetektől fogva jellemezte a muszlim tudományosságot, és az ezzel kapcsolatos ránk maradt forrásanyag is gazdag.^[10]

Kifejezetten modern szemléletre vall, jelzi a 19. század végi Európa gyermek felé fordulását, hogy Ribera y Tarragó külön fejezetekben mutatta be a muszlim tanulóokra és az „osztálytermi” közösségekre, tanulási helyszínekre jellemző középkori sajátosságokat. Egyes szövegrészeknél – pontosan jelölt forráshivatkozás nélkül – talán túlzottan is idilli, a 19. század végi új pedagógiai gondolkodásnak megfelelő képet fest az egykori tanár-diák viszonyról. Kitért külön részben a nőnevelésre is, és ezen alfejezet igen jellemző (ma is kiemelésre méltó) részlete az a bevezetés, amelyben a szerző kifejtette, hogy szó sincs arról, hogy az iszlámban elhanyagolják vagy tiltanak a lányok képzését, művelődését, ugyanakkor megjegyzi, hogy a lányokat általában nem tanították meg mindarra, amit a férfiak is tudtak, inkább – hasonlóan európai társnőikhez, irodalmat, zenét, díszítőművészeteket tanultak.

Ribera y Tarragó művét a muszlim tudományos fokozatok történeti alakulásának bemutatásával, és a gazdag könyvtári világ leírásával zárja.^[11] Hasonlóan későbbi kutatótársaihoz, ő is részletes kifejtést adott az *idzsáza* különböző típusairól.

Előadása végén a zaragozai tudós leszögezte, hogy a keresztény rekonkvizta nem csupán a spanyolországi muszlim kultúra virágzását törte meg, hanem jelentősen hozzájárult Andalúzia és Észak-Afrika kulturális hanyatlásához, amit jelzett területek szerinte azóta sem tudtak kiheverni. Hallgatósága figyelmét felhívta arra, hogy Spanyolország a muszlim kultúra fénye nélkül sohasem lett volna az, ami, és hazáját – a kultúráközvetítés okán – úgy említette, mint a nyugati nemzetek tanítóját. Ez a szemlélet más, a spanyolországi iszlám történetével, kulturális és egyéb hatásaival foglalkozó gondolkodóknál is világosan kirajzolódik, például a 20. század második felének spanyol orientalistája, *Juan Vernet*,^[12] vagy a magyar tudós, *Goldziher Ignác* műveiben, aki 1876. november 13-án tartott akadémiai székfoglalóját^[13] éppen a spanyolországi iszlám jellemzőiről tartotta.

1907-ben a muszlim felsőoktatás egyiptomi történetéről született egy nagy hatású mű francia nyelven, mely – hasonlóan Delphin és Ribera y Tarragó korábbi munkáihoz – az európai kutatókat talán leginkább érdeklő neveléstörténeti témához nyújt adalékokat.^[14] Ugyanehhez a vonulathoz tartozik *Asad Talas* 1939-ben megjelent munkája, amely a híres bagdadi Nizámijja akadémiairól szól.^[15] Az Amerikai Egyesült Államokban az elsők közül való volt *Totah* műve, mely 1926-ban jelent meg.^[16] Művében cáfolni igyekezett egy amerikai kutató, bizonyos *Duncan MacDonald* azon, az „Aspects of Islam” című könyvében közzétett korábbi kijelentését, hogy a régi arab irodalomban nincs egy olyan mű sem, amely kifejezetten pedagógiai tárgyú lenne.^[17] *Totah* saját, Párizsban, Londonban, Kairóban és Berlinben végzett forrásfeltáró kutatásaira támaszkodva 42 muszlim pedagógiai művet gyűjtött össze, amelyek a 9. és 18. század között keletkeztek, többségében a 10-13. század közti periódusban. E művek tematikája igen gazdag, vannak bennük tanároknak, diákoknak szóló útmutatások, az iskolák mindennapjairól tudósító feljegyzések, tanulástani, jegyzetkészítési útmutatások. 1944-ben tette közzé a szintén muszlim *Mohammed Khan* ma már ugyancsak nehezen hozzáférhető tanulmányát a középkori muszlim nevelésméleti elképzelésekről. Ebben összefoglalta, hogy az értekezések egykori íróit az alábbi kérdések foglalkoztatták leginkább: a tudás igazi mibenlősége és értéke, a diákok és tanárok kötelességei, a tanítás és tanulás módja, a diák-tanár viszony, a tanári fizetés, a memória és a felejtés.^[18]

Az 1950-es, 60-as években több jelentős, a muszlim nevelésügy múltját részletesen, gyakran forrás-idézetekkel alátámasztva bemutató monográfiák születtek, leginkább angol nyelven. *Ahmad Shalaby*, a Kairói Egyetem tanára például a „History of Muslim Education” című értekezésével szerezte meg a Cambridge-i Egyetemen a Ph.D. fokozatot, amely műve 1954-ben Libanonban nyomtatásban is megjelent, angol és arab nyelven is.^[19] Miként 1952-ben *A. J. Arberry*, a Cambridge-i Egyetem professzora írta *Shalaby* munkájáról, az egyiptomi szerző nagy érdeme, hogy a nyomtatott művek mellett számos forrást is felhasznált műve elkészítéséhez, így értekezésével nagy szolgálatára volt a tudományosságnak.^[20] Miként a mű előszavában olvashatjuk, és bibliográfiai apparátusából is kiténik, a szerző sem muszlim, sem „nyugati” monográfiákra nem tudott támaszkodni kutatásai során, lévén, hogy ilyeneket témáját illetően nem talált. Így lett ez, a *Shalaby* által írt könyv – az angolszász és neolatín nyelveken később publikált művek tanúbizonyosága szerint – a téma egyik alapműve, melynek adatait, megállapításait, szerkezetét sokan vették át és tekintették követendő példának. Jóllehet, a könyv leginkább a szerző hazájának, Egyiptomnak a forrásaiból merít (a Fátimidák és az Ajjubidák korából), emellett számos, a középkori muszlim iskolák kialakulására és működésére vonatkozó általános megállapítást is tartalmaz.

Hasonlóan Ribera y Tarragó fentebb említett művéhez, *Shalaby*t is befolyásolták kora (esetében a II. világháború utáni időszak) világban tapasztalható oktatási problémái és törekvései. Az iskolákról és a könyvtárakról szóló (I. és II.) fejezetet követően ugyanis többek között az egykori tanárok társadalmi státuszával, fizetésének kérdésével, a pedagógusétika középkori muszlim jellemzőivel, a fokozatszerzéssel és tanárképzéssel, a tanári testületekkel (III. fejezet), a muszlim diákok tanulásához való egyenlő jogaival, a diákok közötti társas kapcsolatokkal, a tanulástani jellemzőkkel, az osztályterem méretének kérdésével, a tanulmányi utakkal, a nők tanulási jogaival (IV. fejezet), az iskolai alapítványokkal és támogatásokkal (V. fejezet) foglalkozik.

Munkájához több ponton hasonlító, ám szélesebb témamegjelöléssel és számos forrásrészlettel tarkított volt *A. S. Tritton* 1957-ben Londonban megjelent könyve.^[21] A szerző már műve előszavában megemlítette, hogy a középkori muszlim nevelésügy tanulmányozása azért nehézkes, mert a források száma szűkös, ráadásul tematikájuk nem túl sokoldalú. Kiemelte, hogy főként az erkölcsi-etikai tanítások, a tanárokkal szemben megfogalmazott egykori elvárások, illetve az iskolaalapításokkal összefüggő részletek szerepelnek a fennmaradt munkákban, ráadásul az arab művek alig-alig szólnak a gazdag kulturális hagyományokkal rendelkező Perzsiáról.^[22] A főként régi muszlim történeti, irodalmi, teológiai forrásokra támaszkodó mű fogalmazásmódja sajátos. Stílusa helyenként inkább szépirodalmi-elbeszélő, a szövegben olykor nehezen követhető az, hogy pontosan melyek a szerző saját gondolatai, és mi az, amit korabeli szerzőktől idéz. Vítathatatlanul segítségünkre vannak viszont az értelmezésben az egyes fejezetekhez kapcsolt „megjegyzések”, amelyekben Tritton fogalmak tisztázását adja, forrás-fordítási problémákat jelöl.

A mottókkal bevezetett fejezetek bemutatják a különböző iskolai szinteket, a tanári munkát, a könyvtárak működését, a korabeli főbb tudományokat és rendszerezésüket, a nőnevelés kérdéseit, és egy – mindössze 4 oldalas – fejezet foglalkozik a muszlimok és zsidók közötti kapcsolatokkal is. A könyv epilógusában pedig rövid áttekintést találhatunk arról, hogy a Perzsiát, Törökországot és egyéb keleti helyszíneket meglátogató európaiak hogyan írtak a muszlim iskolák működéséről. Saját tapasztalatai mellett rájuk is támaszkodva Tritton kiemelte, hogy számos középkori muszlim pedagógiai módszer még a 20. század 2. felében is tovább él, például a Korán szövegeinek tanulása kapcsán. A könyv utolsó két oldalán a szerző megkísérelte, hogy röviden szempontokat adjon összehasonlító pedagógiai vizsgálatokhoz, kiemelve a muszlim és az európai nevelésügy néhány főbb hasonlóságát és különbségét. Mindeközben azonban hibákat is vétett: az alapszintű ingyenes és kötelező oktatást találta elsődleges hasonlóságnak, úgy azonban, hogy nem adta meg az értelmezés időkereteit. (A muszlimoknál ez a jelenség eleve másként értelmezhető tartalmában, alulról szerveződő formájában, mint Európában, s kontinensünkön ráadásul mindez a polgári kor vívmánya, szemben a muszlimok e téren már sokkal korábban, a középkorban elért bámulatos iskoláztatási eredményeivel.)^[23] A különbségek kapcsán Tritton kiemelte azt, az európai és muszlim felsőoktatás történetét hasonlító más kutatók által is hangoztatott tény, hogy az iszlám világában ismeretlen volt a kontinensünkön a középkortól létező bachilleri (*baccalaureatus*) és doktori (*doctoratus*) fokozat. A muszlimoknál nem az

egyetem, hanem a tanár állította ki a „bizonyítványt” (*idzsáza*). Kissé meglepő, hogy ezen a különbségen kívül a könyv írója még kettőt emelt ki, melyek egyike sem tartozik a különösebben lényegi témák közé: a tanári egyenruhaviselés szokásának keleti és nyugati különbségét, és a könyvtárak elhelyezkedésének eltéréseit.

Trittonnak erre, és két további könyvére^[24] is hivatkozott Bayard Dodge, akinek középkori muszlim nevelésről szóló könyve 1962-ben jelent meg.^[25] Miként – számos forráshivatkozást is tartalmazó – műve előszavában megjegyzi, a középkori latin műveltséggel együtt létezett az arab^[26] kultúra is, amely jelentősen hozzájárult az európai reneszánsz kibontakozásához. A két nagy részre bontott munka^[27] szerkezeti-tartalmi vonatkozásban részben megismétli a korábban született könyvek fejezeteit (iskolai szintek, iskolatípusok bemutatása, tananyagok, tudományágak leírása), másrészt merőben új részleteket is tartalmaz, mint például a szakképzési formák, illetve a dervis kolostorok szúfi közösségeinek rövid jellemzése. Hasonlóan Tritton munkájához, Dodge művének összegzése is a modern időkről szól, egészen saját koráig vezetve a szálát. Dodge tulajdonképpen azt tekintette át röviden, hogy a muszlim országokban a 18. század után hogyan ment végbe európai és amerikai hatásra a „nemzeti ébredés”, és hogy a Nyugatról bevitt (átvett) oktatási modellek, tartalmak, módszerek és technikai újítások hogyan változtatták meg a muszlim nevelésügy hagyományos formáit és kereteit. Az egyiptomi, indiai, török, libanoni, marokkói, tunéziai változások felemlegetése „sikertörténetként” kerül leírásra, ugyanakkor Dodge kiemelte, hogy számos muszlim iskola a középkori eszmények és curriculum alapjain áll, és bennük tulajdonképpen a valláson alapuló tanulmányok vannak a középpontban, a tudományok értelmezése koranikus talapzaton nyugszik.^[28] A muszlim kultúra jó ismerőjeként Dodge tulajdonképpen négy évtizeddel ezelőtt figyelmeztetett arra, hogy a *modern, és világi oktatás hatásai – melyek kiszorítják a középkori, a hagyományos muszlim nevelési jellemzőket – beláthatatlanok, nem lehet pontosan tudni, vajon hogyan befolyásolják az iszlám kulturális és társadalmi életét*. A válasz azóta több muszlim ország fundamentalista (és radikális) irányzatai esetében megszületett...

A könyv függelékében található, angolra fordított forrásrészletek inkább a muszlim vallás- és jogtörténet, semmint a nevelésügy tanulmányozásához nyújtanak segítséget. Egyrészt a hadiszok híres gyűjtőgyűjteményének és csoportosítójának, *al-Bukhari*-nak a könyvéből^[29] való részletes tartalomjegyzék, másrészt *al-Shafi'i*, híres jogtudor és jogi iskola alapító „*Kitáb al-Umm*” című munkájának fejezetcímei,^[30] és *al-Ash'ari* főbb dogmáinak összefoglalása kapcsolódik Dodge művének fő szövegéhez.

E könyvvel csaknem egyidőben, 1964-ben jelent meg a középkori muszlim nevelésügy történetének mindmáig legátfogóbb, legtöbbet idézett, forrásokkal bőven alátámasztott és kiegészített műve, *Mehdi Nakosteen* munkája.^[31] A kötet – címében is jelzett – célja, hogy a muszlim nevelésügy történetét az európai nevelésügy históriájának szempontjából tárgyalja, kutatva ez utóbbi muszlim (és áttételesen: ókori) gyökereit. Több más, előtte alkotó kutatóhoz hasonlóan, Nakosteen is keserűen és értetlenkedve jegyezte meg könyve legelső lapján, hogy az „egyetemese” nevelés történetéről szóló szakmunkák Európára és az Egyesült Államokra koncentrálnak, és némi kínai és japán, illetve hindu kultúrtörténeti részlet tárgyalásán kívül ügyet sem vetnek más jelenségekre, például az iszlám történetére. Kötete célja így az volt, hogy összefüggéseiben tárgyalja a nyugati nevelés történetét, nagy hangsúlyt fektetve annak muszlim gyökereire, illetve a muszlimok közvetítő szerepének részletes megvilágítására.

A mű elkészítésével a szerzőnek az volt a szándéka, hogy megvizsgálja, hogyan, milyen csatornákon át és milyen tartalmakkal gazdagították a muszlimok a klasszikus (görög-hellén, szíriai-alexandriai, zoroasztrianus és indiai) ismereteket; milyen módosításokat, hozzátételeket eredményezett a 8-11. század között élt muszlim tudósok tevékenysége; hogyan, milyen utakon gazdagította mindez a 12-13. századi nyugati világot, és mennyiben befolyásolta az európai képzési tartalmakat.^[32]

A könyv 9 fő fejezetből áll, melyek számtalan alfejezetre osztottak. Megtalálhatjuk benne a muszlim nevelés alapjainak, korszakainak részletes bemutatását, sok-sok idézettel^[33] együtt. A könyv kiválóan használható nem csupán az egyes iskolatípusok történetének tanulmányozása kapcsán, hanem az egyes muszlim tudományok beható megismeréséhez is. A mű terjedelmének harmadát teszik ki azok a függelékben szereplő részek, amelyek határtalanul fontosak a téma kutatói számára: a középkor neves (muszlim és nem muszlim) fordítóinak részletes adatai, akik tulajdonképpen átörökítették az ókor kulturális kincseit; a legnevesebb középkori muszlim tudósok adatai tudományáganként; továbbá táblázatok, és páratlanul gazdag, minden korábbinál teljesebb irodalomjegyzék.

Szeretnénk hangsúlyozottan kiemelni ezen a helyen, hogy az egyetemese neveléstörténeti kézikönyvek, tankönyvek, szöveggyűjtemények, enciklopédiák Nakosteen gondolatai nyomán gyökeresen megújulhatnak, minden eddiginél hitelesebben közvetíthetnék a múlt valóban „egyetemese” képét, hozzájárulva ezzel korunk jelenségeinek alaposabb megértéséhez és a jövő-tervezéshez. Az elmúlt negyven évben azonban csak kevés nyoma van a nemzetközi szakirodalomban annak, hogy az általa (és fentebb említett, illetve más kutatótársai által) megfogalmazott gondolatok átalakították volna a neveléstörténettel foglalkozók többségének gondolkodását.

Forráskiadás

A muszlim nevelés történetével kapcsolatosan ránk maradt arab és/vagy perzsa nyelvű középkori források, forrásrészletek és töredékek zöme nevelésfilozófiai, nevelésetikai, illetve tudományrendszerezéssel kapcsolatos témájú, valamint útmutatás a tanárok és a diákok viselkedésére vonatkozóan. Kisebb hányadot tesznek ki azok – a terjedelmükben is csekélyebb – kútfők, amelyek az egykori iskolák alapításával, a fenntartásukra tett alapítványokkal (*waqf*) kapcsolatosak. Ezeknek az elsődleges forrásoknak jelentős része európai nyelv(ek)en ma sem olvasható, nehezen hozzáférhető a nyugati neveléstörténészek számára, pedig sok tucat ilyen munkát őriznek keleti könyvtárakban. Így a teljesség igénye nélkül, ám a téma fontossága miatt mégis szeretnénk néhány olyan utalást tenni, amelyek – a vizsgálódásaink során áttekintett munkák alapján – segíthetik későbbi kutatók feltárásait. Ribera y Tarragó mellett például a 19. század monumentális munkáját végezte az eredeti nyelvű forrásfeltárás terén a német *Brockelmann*, aki a régi arab kútfők kapcsán katalogizálta azt, hogy különböző könyvtárakban miféle változatai léteznek Al-Zarnúdzsi – általunk később bemutatandó – pedagógiai művének.^[34] A már említett amerikai Totah 42 eredeti forrást tárt fel a régi muszlim nevelésügy kapcsán. Nakosteen összefoglalta a téma szempontjából fontos műveket, arab nyelven (de latin betűkkel) is feltüntette szerzőjüket, címüket.

Vizsgálatunk azokra a kiadványokra terjedt ki, amelyek a középkori és kora újkori arab és perzsa nyelvű munkák 19-20. században kiadott, európai nyelv(ek)re lefordított változataiként jelentek meg. Nakosteen összefoglaló leírása szerint a középkor századaiban számos munkát fordítottak latinra kontinensünkön, az elmúlt kétszáz évben pedig főként német, francia, angol (és saját kutatásaink szerint latin, spanyol, olasz, orosz, sőt magyar) fordítások készültek.^[35] Számos fontos mű több európai (és keleti) nyelven is megjelent, például Szá'di „Gülisztán”^[36] és „Busztán” című művei, *Nizám al-Mulk* „Szijaszat náme”,^[37] *Ibn Khaldún* „Muqaddimah”,^[38] *Ibn Tufajl* „Riszála”,^[39] *Washmgir ibn Ziar* „Ghabus-Name”,^[40] *Miszlavajh* „Tahdhib al-Akhlaq”,^[41] *al-Zarnúdzsi* „Ta'lím al-Muta'allim-Taríq at-Ta'allum”,^[42] *al-Ghazzáli* „Nazihát al-mulúk”,^[43] „Ihjá 'ulúm al-dín”^[44] és „Ayyuha 'l-walad”^[45] című írásai és *al-Qábiszi*,^[46] valamint az Ikhwán al-Szafá' társaság tagjai által írt levelekből való részletek, válogatások.^[47] E művek lefordított változatai mellett kutatásaink során egyéb, muszlim szerzőktől való források is sikerült összegyűjtenünk.

Tanulmányok

A fentebb bemutatott monográfiák és forrásközlések mellett a muszlim nevelés történetével, az iszlám és az ókori civilizációk, illetve a középkori nyugati világ gazdag kapcsolataival, egymásra hatásával, a muszlim tudománytörténet, kultúráközvetítés, iskoláztatás és pedagógiai filozófia múltjáról európai nyelveken is mérhetetlenül sok tanulmány, forráselemzés és összefoglalás született.

A bennük kifejtett témák alapján több nagy csoportra oszthatók ezek a tanulmányok, és az is világosan látszik a szövegükben és jegyzet-apparátusukban hivatkozott adatokat és bibliográfiai utalásokat átvizsgálva, hogy az egyes szerzők mennyire támaszkodnak elődeik és kortársaik munkáira. A muszlim nevelés- és művelődéssel foglalkozó szakemberek egyik része ismeri az arab nyelvet, néhányan közülük a perzsa és török nyelven készült forrásokat is képesek eredetiben olvasni, más részük viszont az európai nyelv(ek)en hozzáférhető (fentebb ismertetett) forrásokra és az európai nevelésügy történetének ismeretére támaszkodva próbál – elsősorban átfogó, összevető igénnyel – hozzáadni valamit a tudományos eredményekhez. A kutatók egy része muszlim, és a konferenciák, tanulmánykötetek szerzői névsorát vizsgálva kitűnik, hogy mennyire élénk és szoros kapcsolat van a téma iránt érdeklődő tudósok között – vallástól, földrajzi és nemzeti hovatartozástól, nemtől függetlenül.

A kutatási területek között kiemelkedő helyen állnak a muszlim közép- és felsőoktatás történetét, annak kezdeti kibontakozási körülményeit és az európai univerzitasokkal való kapcsolatát feltáró vizsgálódások, miként erre már fentebb is utaltunk (például *Balty-Guesdon*,^[48] *Faruqi*,^[49] *Makdisi*,^[50] *Sourdel-Thomine*,^[51] *Sourdel*,^[52] és mások munkáiban). Nagy figyelemnek örvendő téma továbbá az iszlám kapcsán a tudományok rendszerezésére, a középkori enciklopédiákra és a curriculumra vonatkozó számos részlet feltárása, ami nyilván köszönhető e kérdés fontosságának csakúgy, mint az ezzel kapcsolatosan ránk maradt (gyakran európai nyelveken is közzétett) középkori források fellelhetőségének (például *Anawati*,^[53] *Guerrero*,^[54] *Monés*,^[55] *Pellat*,^[56] *Mu'íd Khan*,^[57] és kutatótársaik műveiben).

Gyakori vizsgálat tárgya továbbá a keleti és nyugati fordítói munka története (például *Alonso*,^[58] *Madkour*,^[59] *Menendez Pidal*,^[60] írásaiban, illetve konferenciaelőadásokon^[61]). Az utóbbi évtizedek több további téma vizsgálatát is felvetették, ilyenek például a muszlim nőnevelés történetére irányuló kutatások,^[62] vagy az olyan rendkívüli érdeklődésre számot tartó feltárások, mint például a régi muszlim didaktikai irodalom,^[63] a nevelésfilozófia^[64] és nevelésetika.^[65]

Egyetemes neveléstörténeti kézikönyvek

Jóllehet, a témáról szóló monográfiák, tanulmányok, forráskiadványok száma az elmúlt 100-150 évben tetemesnek mondható, a muszlim nevelésügy története és alapvető jellemzőinek ismertetése mind a mai napig alig került bele a „nyugati” gondolkodás fő áramlataiba. A neveléstörténeti szakmunkákban általában az eddig elért kutatási eredmények ellenére sem szerveült az iszlám kultúra bemutatása, a muszlim nevelésügy vizsgálata során az összehasonlító pedagógia alig tud mit kezdeni az európai típusú fejlődési utat bejáratott oktatási-nevelési rendszer kategóriáival, fogalmaival, hiszen azok gyakran nem megfeleltethetők más civilizációk jelenségeivel.

Gabriel Compayré, a tágan értelmezett, szinkrón neveléstörténet és az összehasonlító vizsgálódások egyik korai megalapozója már 1886-ban kifejtette azt, hogy a neveléstörténeti vizsgálódásoknak ki kell terjedniük az emberiség teljes kultúrtörténetére, valamennyi korszakra és népre. Az akkoriban még csak születése pillanatait átlépő tudományág kapcsán úgy gondolta (korai „előfutáraként” például a történelemről számos dimenzióban gondolkodó, később létrejött *Annales* iskolának), hogy határait annyira szükséges kitágítani a nevelés múltjának tanulmányozása és jobb megértése végett, hogy magába foglalja a különböző emberek életének, szokásainak, társadalmi viszonyainak, politikai és egyéb intézményeinek, a vallásos tanításoknak, sőt, még a klímának a vizsgálatát is.^[66] Munkásságának jól kimutathatóan szemléletformáló és hagyományteremtő hatása volt Dél-Nyugat-Európában. Nem csupán a francia, hanem a spanyol neveléstörténet-írást is befolyásolta és megtermékenyítette ez a teljességre törekvő történelmi látásmód.

Mielőtt azonban az ezen területen íródott, az iszlám (főként középkori) neveléstörténetét is hosszabb-rövidebb formában bemutató munkákat felidézni, szükséges kitérni azokra a művekre, amelyek a 20. század elejétől fogva az Amerikai Egyesült Államokban is hasonló szemlélet eredményeként születtek, köszönhetően az ott (is) egyre inkább kiszélesedő iszlám-kutatásnak és forráskiadásnak. Számos olyan, egyetemes neveléstörténeti munka született, amelyek ténylegesen, tág értelemben véve „egyetemesnek” mondhatóak. *Williams*,^[67] *Cubberly*,^[68] *Hart*,^[69] *Eby*,^[70] *Knight*,^[71] *Wilds*,^[72] *Frost*,^[73] *Mulhem*^[74] és mások munkái figyelemre méltóak, jóllehet, Európában szinte semmiféle visszhangjuk nem volt.

A 20. század második felében kontinensünkön több, a muszlim nevelésügy bemutatása szempontjából kiemelkedő neveléstörténeti szakkönyv íródott, bőven merítve az iszlám vallás történetével, az európai kultúra muszlim gyökereivel foglalkozó gazdag kutatási eredményekből. A legnagyobb hatású, szemléletformáló művek közé tartozik például az, az összehasonlító pedagógia kereteinek egyik kimunkálójaként is ismert *Mialaret* szerkesztette kötet, amely egy teljes fejezetet szentelt a középkori muszlim nevelésügy bemutatásának, és egyéb fejezeteiben is történik a témára való utalás.^[75] A kötet

sorra veszi néhány, részben európai nyelven is olvasható középkori muszlim gondolkodó (pl. *Miszkavajh, al-Ghazzálí*) nevelésről vallott eszményeit; tisztáz különböző, a nevelésügy szempontjából fontos arab fogalmakat (*imám, tariqa, hadisz, idzstihád, halqa, fiqh, idzsáza, madrasza*), és összefoglalja az egyes korabeli iskolatípusok főbb jellemzőit. Hivatkozott irodalmának tételei között főként a 20. század második felének témával kapcsolatos, orientalisztikai folyóiratokban megjelent tanulmányai szerepelnek, valamint Tritton fentebb ismertetett munkája.

A francia nyelvű művek közül kiemelkedő még többek között az a konferencia-kötet, amely korunk legkiválóbb arabistáitól, például *George Makdisi*-től való előadás-szövegeket tartalmaz.^[76] A muszlim nevelésfilozófia iránti élnkülést mutatja továbbá az, hogy a neves pedagógiai gondolkodókat bemutató, napjainkban megjelent könyvek alakjai közé a középkori tudósok közül bekerült Miszkavajh,^[77] Al-Ghazzálí, Ibn Khaldún, al-Farábí, Ibn Szína,^[78] sőt, 19. századi muszlim elmélkedők is.

Spanyolországban, ahol Ribera y Tarragó fentebb jelzett műve már 100 éve kijelölte az utat, még jelentősebb élnkülés tapasztalható a középkori muszlim nevelésügy iránt. E téma – mely gyakran szerepel általános, az Ibériai-félsziget középkortörténeti bemutatását nyújtó monográfiákban, továbbá filozófia- és vallástörténeti munkákban, konferenciákon is – jelentős helyet foglal el a mai spanyol neveléstörténet-írásban. A spanyolok történelmük és kultúrhistoriájuk szerves és elválaszthatatlan részének érzik a félsziget muszlim múltját, és ezt neveléstörténeti szakmunkáikban is feltétlenül kifejezésre juttatják. A teljesség igénye nélkül például az alábbi szerzők említhetők: *Galino*,^[79] *Jimenez*,^[80] *Capitán Díaz*,^[81] *Vernet*,^[82] *León és Martín*.^[83]

Összegzés

Bemutatásunkban szerettük volna röviden közzétenni – változatos forrásokra (tankönyvek, monográfiák, tanulmányok) támaszkodva – az elmúlt kb. 150 év nyugati neveléstörténet-írásának iszlámra vonatkozó eredményeit, problémáit és hiányosságait. Ezt a vizsgálódást kiegészítettük annak – lehetőségeinkhez képest legalaposabb – számbavételével, hogy európai nyelveken miféle középkori (a 7-15. század között keletkezett) muszlim pedagógiai műveket jelentettek meg a 19-20. század kiadói. Fontosnak tartottuk, hogy a jegyzetekben hivatkozott irodalmakon túl, minél pontosabb, részben tematizált és tipizált bibliográfiai leírást adjunk, elősegítendő újabb, a témával kapcsolatos kutatások megindulását.

Historiográfiai vizsgálódásaink megerősítették, hogy – bár szép számmal születtek a témával kapcsolatos művek – az iszlám középkori nevelésügye máig *nem foglalta el méltó helyét az egyetemes neveléstörténeti szak- és tankönyvekben*. (Ez más, Európán kívüli területek kultúrtörténetét illetően is többnyire igaz.) Mintát jelenthetnek azonban azok az európai és amerikai szakmunkák, amelyek önmagában és az Európára gyakorolt hatásai kapcsán is vizsgálat és bemutatás tárgyává tették az iszlámot.

Kutatásaink jól érzékelhetően láthatóvá tették, hogy az iszlám nevelésügyéről szóló művekben minden korszakban *menyire tükröződött a történeti kor és a kutató személyisége, érdeklődése*. A 19-20. század muszlim forrásokkal foglalkozó kutatói gyakran elsősorban saját koruk nevelés- és iskolaügyet érintő problémáikhoz, törekvéseikhez kerestek múltbeli kapaszkodókat. (Az alábbi témakörök álltak így például a kutatói érdeklődés homlokterében a középkori iszlám kapcsán: a tanulás kiterjesztése, az iskolahálózat kiépítése, fenntartása (19. század), az egész életen át való tanulás, a tanárok helyzete, a leánynevelés, a gyermekszemlélet, a más vallásúakkal szemben való tolerancia (20. század).)

Kutatásaink megerősítik, hogy neveléstörténet-írásunk egyik lehetséges megújulási iránya és kitörési pontja lehet az iszlám kutatása. Magyarországon vissza kell térni a régi, ígéretes próbálkozásokhoz, és Goldziher Ignác nyomdokain, Lubrich Ágost, Fináczy Ernő, Prohászka Lajos és mások egyetemes neveléstörténetre vonatkozó koncepciói, gondolatai, *valóban „egyetemes” történelemszemlélete* nyomán újra fel kell vetni a világ teljesebb megismerésének igényét, természetesen támaszkodva a 20. század végének – századunk elejének időszakához köthető új eredményekre. Izgalmas és saját történelmünkhez is szorosan kapcsolódó, annak pontosabb feltárásához is fontos adalékokat szolgáltató feladatokat jelenthet a továbbiakban a térségünkben található, muszlim nevelésügygel kapcsolatos források és elemzések számbavétele és értelmezése, például az egykori török hódoltsági területek, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia által bekebelezett Bosznia-Hercegovina nevelés- és művelődéstörténetét illetően.

JEGYZETEK

1. E témáról l. pl.: *Said, W. Edward* (2000): *Orientalizmus*. Európa, Budapest; *Staud Géza* (1999): *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Terebess, Budapest, 5-20. o.
2. *Haneberg* (1850): *Über das Schul- und Lehrewesen der Muhamedaner im Mittelalter*. München.
3. *Delphin, G.* (1889): *Fas, son université et l'enseignement supérieur musulman*. Paris.
4. *Ribera y Tarragó, Julian* (1893): *La enseñanza entre los musulmanes españoles. Discurso leído en la Universidad de Zaragoza en la solemne apertura del curso académico de 1893 a 1894*. Arino, Zaragoza.
5. *Ribera y Tarragó, Julian* (1928): *Disertaciones y opúsculos I*. Madrid. 229-350. o.
6. *Dozy, R.* (1932): *Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides*. I-III. Paris.
7. L. erről: *Compayré, Gabriel* (1893): *Abelard and the origin and early history of Universities*. London; *Makdisi, George* (1970): *Madrasa and University in the Middle Ages*. *Studia Islamica*, 32. sz. Paris, 255-264. o.; *Makdisi, George* (1974): *The Scholastic method in medieval education: an inquiry into its origins in law and theology*. *Speculum*, XLIV/4. sz. 640-661. o.; *Makdisi, George* (1977): *Interaction between Islam and the West*. In: *Medieval Education in Islam and the West, International Colloquia of la Napoule, Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris*, 287-309. o.; *Makdisi, George* (1977): *Suhba et riyása dans l'enseignement médiéval*. In: *Recherches d'islamologie. Recueil d'articles offert à Georges C. Anawati et Louis Gardet par leurs collègues et amis*. Éd. de l'Institut Supérieur de Philosophie Louvain-La-Neuve, Louvain. 207-221. o.; *Makdisi, George* (1981): *The rise of colleges-institutions of learning in Islam and the West*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
8. *Ribera y Tarragó*: *Disertaciones...* i. m. 244-245. o.

9. Ide sorolhatók például a ritmikus prózában, versesen, rímekkel gazdagítva megfogalmazott tananyag-részek; a tanulást könnyítő ábrák, ornamentikák, táblázatok; a dallammal kísért szövegrészek; a szám-misztikához kapcsolódó feladatok; a szimbólumok összetett hálózata stb. L. erről pl.: *Kuhne Brabant, Rosa* (1985): Algunos aspectos de la literatura didáctica entre los medicos arabes. In: Actas de las II. Jornadas de Cultura arabe e islamica 1980. Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Madrid.
10. L. erről pl.: *Anawati, C. G.* (1977): Classification des sciences et structure des summae chez les auteurs musulmans. In: L'enseignement en islam et en Occident au Moyen age. Librairie Orientalist Paul Geuthner, Paris.; Kéri Katalin (2001): **Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában**. In: Muszlim művelődéstörténeti előadások. Iskolakultúra Könyvek 10. Pécs. Szerk.: Tüske László. 46-67. o.
11. L. erről a témáról önálló munkáját is: *Ribera y Tarragó, Julian* (1928): Bibliófilos y bibliotecas en la España musulmana. In: Disertaciones y opusculos I. Madrid. 181-228. o.
12. *Vernet, Juan* (1993): El islam en España. Mapfre, Madrid; *Vernet, Juan* (1999): Lo que Europa debe al islam de España. El Acatilado, Barcelona.
13. *Goldziher Ignác* (1981): A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. In: Az iszlám kultúrája. I-II. Gondolat, Budapest. Szerk.: Simon Róbert. 73-181. o.
14. *Arminjon, P.* (1907): L'Enseignement la Doctrine et la Vie dans les Universités Musulmanes de l'Egypte. Alcan, Paris.
15. *Asad Talas* (1939): La Madrasa Nizámiya et son Histoire. Geuthner, Paris.
16. *Total, Khalil A.* (1926): The Contribution of the Arabs to Education. Columbia University.
17. Idézi: *Olga Kattan*. In: Az-Zamujj, Burham Ad-Din (1991): Instrucción del estudiante: el método de aprender. Libros Hiperión, Madrid. 26. o.
18. L. erről: *Khan, Mohammed Abdul Mu'ad* (1944): The Muslim theories of education during the Middle Ages. = Islamic Culture, XVIII. 418-433. o.
19. *Shalaby, Ahmad* (1954): History of Muslim Education. Dar al-Kashshaff, Beirut.
20. Uo. „G” jelzésű oldal
21. *Tritton, A. S.* (1957): Muslim Education in the Middle Ages. Luzac & Co. Ltd., London.
22. Uo. VII. o.
23. E helyen is megjegyzendő természetesen az, hogy a középkori muszlimok körében az iskoláztatás (az írni-olvasni tudás) mértéke alapvetően függött attól, hogy melyik korszakban, melyik helyszínen élt valaki. Az iskolák kialakulása és virágzása például leginkább a városi létformához köthető stb.
24. *Tritton, A. S.* (1951): Belief and Practices. Hutchinson's University Library; és *Tritton, A. S.* (1947): Muslim Theology. Luzac.
25. *Dodge, Bayard* (1962): Muslim Education in Medieval Times. The Middle East Institute, Washington D. C.; Sokat idézett műve még: Al-Azhar, A Millennium of Muslim Learning. Middle East Institute, Washington, 1961.
26. helyesen: muszlim!
27. I. Cultural activities and institutions (1-31. o.) és II. Development of the subjects of the curriculum (31-90. o.)
28. A muszlim országok egy részében ez tulajdonképpen napjainkban is így van.
29. Arab nyelvű kiadása Európában: *Al-Bukhári* (1862-1908): Kitáb al-Dzsám' al-Szahih. I-IV. Publié par: Krehl, M. L. – Juynboll, T. W.; In: Le Recueil des Traditions Mahométones. Brill, Leiden.
30. A mű újabb kori arab nyelvű kiadása al-Rabí' ibn-Szulajmán szerkesztésében, Kairóban jelent meg (Al-Amíriyah Press, 1903.)
31. *Nakosteen, Mehdi* (1964): History of Islamic Origins of Western Education A. D. 800-1350, with an Introduction to Medieval Muslim Education. University of Colorado Press, Boulder, Colorado.
32. Uo. X-XI. o.
33. Szerepel például a műben *Ibn al-Nadim* „Al-Fihriszt” című művének tartalomjegyzéke; részletek a muszlim pedagógiai filozófia, nevelés-etika klasszikusainak műveiből, például al-Ghazzálí, Szá'di munkáiból; annotált katalógus egyéb, szövegszerűen nem idézett pedagógiai munkákról stb.
34. *Brockelmann, Carl* (1898-1902): Geschichte der Arabischen Literatur. Weimar-Berlin (újabb kiadása: Leiden, 1996).
35. Nakosteen: History of Islamic Origins of Western Education... i. m. 76. o.
36. Magyarul lásd tőle: *Szá'di* (1961): Rózsáskert. Európa, Budapest. A verseket fordította: Képes Géza, a prózai részeket: Bodrogligeti András; Műveiből angol nyelvű szemelvények: *Nakosteen: History of Islamic Origins of Western Education... i. m. 107-142. o.*
37. Francia fordítását *Schefer, Ch.* készítette, 1893-ban Párizsban jelent meg; orosz nyelvű fordítását *Zakhoder, B. N.*, és 1949-ben jelent meg Moszkvában; angol változata *Darke, H.* műve, London, 1960. Ugyanebből az évből való németre átültetett változata *Schabinger, K. E.* és *von Schowingen* munkájaként, melyet Münchenben adtak ki.
38. Részleteit magyarul l.: *Ibn Khaldún* (1994): Bevezetés a világtörténelembe. Osiris, Budapest, Fordította: Simon Róbert.
39. Például spanyolul: *Ibn Tufail* (1948): El filósofo autodidáctico. Publicaciones de las Escuelas de Estudios Arabes, Madrid. Ford.: González Palencia Angel.; *Ibn Tufayl* (1995): (Risala Hayy ibn Yaqzan) El filósofo autodidactico. Trotta, Emilio Tomero, Madrid, Ford: Palencia, Angel González; magyarul: *Ibn Tufajl* (1961): **A természetes ember**. Gondolat, Budapest. Fordította: Katona Tamás.
40. E mű V. Diez által készített német fordítása 1811-ben Berlinben került kiadásra, francia változatát 1886-ban Párizsban tette közzé *Querry*, és ugyanebből a korszakból valók az első orosz és angol változatok is; az eredetileg perzsa nyelvű szöveg arab fordítása pedig újabban 1952-ben Kairóban jelent meg, *Abd al-Madzsíd Badawí* és *Muhammad Szádiq Nashat* munkájaként. A mű legrégebbi, miniatúrákkal gazdagon díszített 1090-ben összeállított változata három darabban található: Sinsuatleeban, a „Fine Arts” Múzeumban, a New York-i Kurkian-gyűjteményben és (valószínűleg) Párizsban. *Nakosteen: History of Islamic Origins of Western Education... i. m. 78. o.*
41. Franciául lásd: *Traité de l'éthique* (1969) Institut Français de Damas, Damas. Trad.: *Arkoun, Mohamed*; angolul: *The Refinement of Character* (1968) C. *Zurayk*, Beyrouth., arabul: Tahdhíb al-akhláq (é. n.) M. Ibn Hayba, Kairo.

42. L. példál: Latin nyelvű kiadása: Reland, Adrian (1709): Enchiridion Studiosi. Arabice conscriptum Bornaheddino Alzernouchi cum duplici versione Latina. G. Broedelet, Utrecht; Angolul: *Az-Zamújji* (1947): Ta'lim al-Muta'allim-Tariq at-Ta'allum. Instruction of the Student: The Method of Learning. King's Crown Press, New York. Ford., bevez.: Grunebaum, G. E. von-Abel, M. Theodora; Spanyolul: *Az-Zamújji, Burham Ad-Din* (1991): Instrucción del estudiante: el método de aprender. Libros Hiperión, Madrid. Ford., bevez.: Kattan, Olga.
43. *Ghazáli, al-* (1964): Counsel for Kings. Oxford University Press, London, New York, Toronto. Angolra ford.: Bagley, F. R. C.
44. *Ghazáli, al-* (1955): Ih'yá 'ulúm al-dīn ou vivification des sciences de la foi. Librairie Max Besson, Paris. Trad.: G. H. Bousquet.
45. *Ghazáli, al-* (1933): O, Youth. The American Press, Beirut, Syria. Ford.: *Scherer, George H.* Megjegyzés: a kötet tartalmazza a fordítás alapjául szolgáló kézirat másolatát. Francia és arab nyelvű együttes kiadás: Lettre au disciple – Ayyuhá al-walad. Ed. UNESCO, Beyrouth, 1951 és 1969.
46. *al-Qábisí, A.* (1986): Épitre détaillée sur les situations des élèves, leurs règles de conduite et celles des maîtres. S.T.D., Tunis.
47. Pl. az alábbi műben: *Marquet, Yves* (1973): La philosophie des Ihwan al-Safa de Dieu a l'homme. Université de Lille III., Lille. és (arabul): *Raszáil Ikhwán al-Szafá'* (1957) Dar Beyrouth, Beyrouth.
48. *Balty-Guesdon, M. G.* (1992): Le Bayt Al-Hikma de Baghdad. = Arabica, vol. 39. Brill Éd., Leiden. 131-150. o.
49. *Faruqi, Ziyaoul Hasan* (1980): Madrasa Nizamiya of Baghdad. = Studies in Islam, XVII:1. 1-7. o.
50. L. pl.: *Makdisi, George* (1970): Madrasa and University in the Middle Ages. = Studia Islamica, 32. sz. Paris, 255-264. o.
51. *Sourdel-Thomine, Janine* (1976): Locaux d'enseignement et madrasas dans l'islam médiéval. = Revue des Études Islamiques, 44. 185-197. o.
52. *Sourdel, Dominique* (1976): Réflexions sur la diffusion de la madrasa en Orient du XIe au XIIIe siècle. = Revue des Études Islamiques, 44. 165-184. o.
53. *Anawati, C. G.* (1977): Classification des sciences et structure... i. m.
54. *Guerrero, Ramon Rafael* (1984): Una introducción de al-Farabi a la filosofía. = Al-Qántara, Madrid, V.
55. *Monés, Hussain* (1965-66): Clasificación de las ciencias según Ibn Hazm. = Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid, vol. XIII. Madrid. 7-15. o.
56. *Pellat, Charles* (1976): Les Encyclopédies dans le monde arabe. In: Études sur l'histoire culturelle de l'islam (VIIe-XVe siècle). Variorum, London. 631-658. o.
57. *Mu'íd Khan*: The Muslim Theories of Education i. m.
58. *Alonso, Manuel* (1946): Las fuentes literarias de Domingo Gundisalvo. = Al-Andalus.
59. *Madkour, I.* (1977): Les traducteurs chrétiens et la science arabe. In: Recherches d'islamologie. Recueil d'articles offert à Georges C. Anawati et Louis Gardet par leurs collègues et amis. Éd. de l'Institut Supérieur de Philosophie Louvain-La-Neuve, Louvain. 201-205. o.
60. *Menendez Pidal, Gonzalo* (1951): Cómo trabajaron las escuelas alfonsíes. = Nueva Revista de Filología Hispánica. V/4. El Colegio de México, México D. F., Harvard University, Cambridge, Mass. 363-380. o.
61. Pédál: *Contamine, Geneviève* (1989, ed.): Traduction et traducteurs au Moyen Age. Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26-28 mai 1986. CNRS, Paris.
62. L. erről példál: *Ávila, María Luisa* (1989): Las mujeres «sabias» en al-Andalus. In: *Viguera, María J.* (ed.): La mujer en al-Andalus – Reflejos históricos de su actividad y categorías sociales. Seminario de Estudios de la mujer – Ediciones de la UAM, Andaluzas Unidas, Sevilla, 139-184. o.; *Valencia, Rafael* (1989): Tres maestras sevillanas de la época del califato Omeya. Uo. 185-190. o.; *Lopez de la Plaza, Gloria* (1996): Mujeres educadas / mujeres cultas – regla o libre elección en el islam andalusí. In: *Graino, Cristina Segura* (ed.): La voz del silencio I. Fuentes directas para la historia de las mujeres (siglos VIII-XVIII). Asociación Cultural Al-Mudayna, Madrid.
63. L. erről példál: *Kuhne Brabant*: Algunos aspectos de la literatura didáctica... i. m.
64. L. erről példál: *Tibawi, Abdul-Latif* (1957): Philosophy of Muslim Education. = Islamic Quarterly, 4. 78-89. o.
65. Pédál az alábbi könyv egyes részletei: *Vadet, Jean-Claude* (1987): Les idées morales dans l'islam. P.U.F., Paris.
66. L. erről: *Compayré, Gabriel* (1886): Histoire de la pédagogie. Delaplane, Paris.
67. *Williams, Samuel G.* (1903): A History of Medieval Education. C. W. Bardeen Co., New York.
68. *Cubberly, E. P.* (1920): The History of Education. Houghton Mifflin, Boston.
69. *Hart, Joseph K.* (1931): Creative Moments in Education. Henry Holt and Co., New York.
70. *Eby, Frederick* (1940): The History and Philosophy of Education. Prentice-Hall, New York.
71. *Knight, E. W.* (1940): Twenty Centuries of Education. Ginn and Co., New York.
72. *Wilds, Elmer H.* (1942): The Foundations of Modern Education. Farrar and Rinehart, New York.
73. *Frost, S. E.* (1947): Essentials of History of Education. Barron's Educational Series, Brooklyn.
74. *Mulhem, James* (1959): A History of Education – A Social Interpretation. Ronald Press, New York.
75. L'éducation dans le monde islamique médiéval. In: *Mialaret, G. – Vial, J.* (dir., 1981): Histoire mondiale de l'éducation I. Presses Universitaires de France, Paris. 263-280. o.
76. *Makdisi, George – Sourdel, Dominique – Sourdel-Thomine, Janine* (org., 1977): L'enseignement en islam et en Occident au moyen age. Librairie Orientaliste Paul Geuthner S. S., Paris.
77. *Chabchoub, Ahmed* (2002): Miskawaieh. In: Premiers pédagogues: de l'Antiquité à la Renaissance. ESF Éditeur, Paris. Dir.: *Jean Houssaye*.

78. *Morsy, Zaghoul* (1995, dir.): *Penseurs de l'éducation. Perspectives. I-IV.* UNESCO, BIE, Paris. Megjegyzés: ebben a négy, az egyetemesség igényével fellépő kötetben 101, a nevelés történetéből kiemelkedő gondolkodó kapott helyet. Közülük kilencen reprezentálják a muszlim pedagógiai gondolkodást. (A magyart ketten: Eötvös József és Trefort Ágoston.)
79. *Galino, María Ángeles* (1968): *Historia de la educación I. Edades antigua y media.* Gredos, S. A., Madrid.
80. *Jimenez, Alberto* (1971): *Historia de la Universidad española.* Alianza, Madrid.
81. *Capitán Díaz, Alfonso* (1991): *Historia de la educación en España.* Dykinson, Madrid.
82. *Vernet, Juan* (1992): *La educación en la Hispania musulmana.* In: *Delgado, Buenaventura* (ed.): *Historia de la educación en España y América I. La educación en la Hispania antigua y medieval.* Fundación Santa María, Morata, Madrid. 179-204. o.
83. *León, Esteban – Martín, Ramón Lopez* (1994): *Historia de la enseñanza y de la escuela.* Tirant lo Blanch, Valencia.